

بازتاب فرهنگ و اجتماع ایران در سفرنامه‌های اروپائیان

● دکتر عباس پناهی
گروه تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی تنکابن

- جلوه‌هایی از فرهنگ مردم ایران در سفرنامه‌ها
- مصطفی خلعتبری لیماکی
- تهران، انلشن، چاپ اول، ۱۳۸۷

مدخل

در حوزه‌ی مطالعات تاریخی، سفرنامه‌ها به دلیل محتوای اجتماعی و فرهنگی خود از اهمیت بسیاری برخوردار هستند. چرا که این پرسش برای محققان و خوانندگان مطرح شود، چرا سیاحان و سفرنامه‌نویسان اروپایی در آثارشان برای موضوع‌های اجتماعی و فرهنگی ایران اهمیت ویژه‌ای قائل می‌شدند؟ پاسخ این پرسش را باید در محتوای مأموریت‌های سیاسی و دلایل مسافرت‌های آن‌ها به شرق، به ویژه ایران جست‌وجو کرد. پس از رونق یافتن اوضاع اقتصادی ایران در عصر صفوی، بسیاری از اروپاییان به منظور تجارت و گسترش ثروت خود به این کشور آمدند و با گروه‌های مختلف اقتصادی و اجتماعی روابط اقتصادی خود را آغاز کردند، بنابراین به جهت برخورد و مناسبات اقتصادی و اجتماعی با طیف‌های گوناگون، رفتارهای اجتماعی و فرهنگی مردم ایران را از نگاه خود تدوین کردند. در بین این سیاحان غربی، برخی نیز صرفاً مأمور سیاسی دولت‌های غربی بودند که مأموریت آن‌ها بررسی نقاط ضعف و قدرت نیروی سیاسی و نظامی ایران بود، این گزارشگران نیز علاوه بر شرح و تدوین مأموریت خود، میزان نفوذ و محبوبیت یا تنفر مردم را از حاکمیت گزارش می‌کردند، از این رو، سفرنامه‌ها به موضوع‌ها و مطالبی اشاره دارند که در منابع تاریخی معمولاً به آن‌ها اشاره نشده و یا این که از دیدگاه مورخان دارای اهمیت نبوده است. با توجه به مطالب فوق، می‌توان به این نتیجه رسید که سفرنامه‌ها در مطالعات اجتماعی از اهمیت زیادی برخوردارند، هرچند سفرنامه‌ها به دلیل محتوای اجتماعی و فرهنگی خود کمتر به مسائل تاریخی و سیاسی می‌پردازند، اما به جهت محتوا و قالب اجتماعی این آثار، می‌توانند نقاط ضعف متون تاریخی را که توسط مورخان نوشته شده است برطرف سازند. سیاحان و سفرنامه‌نویسان مدعی تدوین تاریخ ایران نبوده‌اند، بلکه هدف بیشتر آن‌ها آشنایی مردم مغرب‌زمین با فرهنگ و تمدن مردم ایران بوده است، برخی از

سفرنامه‌ها به موضوعها و مطالبی اشاره دارند که در منابع تاریخی معمولاً به آنها اشاره نشده و یا این که از دیدگاه مورخان دارای اهمیت نبوده است

سفرنامه‌های اروپائیان

کلاویخو را می‌توان جزو نخستین گزارش‌های سیاسی دانست که از سوی اروپائیان نگاشته شد. کلاویخو در مسیر مسافرت خود از آناتولی به ایران تا سمرقند و بازگشت خود از ایران به اسپانیا، شرح‌های ارزنده‌ای درباره شهرها، اوضاع جغرافیایی و اقتصادی ارائه می‌دهد، به طوری که سفرنامه‌ی وی مبنای سفرنامه‌نویسی اروپائیان به ایران شد. اهمیت سفرنامه‌ی وی زمانی آشکار می‌شود که این سفرنامه پس از اختراع صنعت چاپ، بارها در اروپا به چاپ رسید و ماجراجویان اروپایی در عصر صفویه بر اساس گزارش‌های اقتصادی و جغرافیایی وی توانستند به ایران راه یابند و به تجارت بپردازند. بر اساس انگیزه‌های فوق، در عصر صفوی نیز اروپائیان به ایران وارد شدند، در این دوره به دلیل ویژگی‌های سیاسی حکومت صفوی و تقابل آن‌ها در برابر عثمانی‌ها، ورود تعداد زیادی از سیاحان به ایران حائز اهمیت است. دولت‌های اروپایی با انگیزه‌ی اتحاد با شاهان صفوی علیه عثمانی، مأموران خود را به دربار صفوی می‌فرستادند. علاوه بر مأموریت‌های سیاسی، وظیفه دیگر آن‌ها ایجاد روابط بازرگانی با دولت صفویه بود. مأموران و نمایندگان اروپایی علاوه بر گزارش مأموریت خود، اطلاعات منحصر به فردی درباره‌ی اوضاع جغرافیایی، اجتماعی و اقتصادی ایران ارائه می‌کردند و این گزارش‌ها بعدها کمک بسیاری در پیشبرد مقاصد سیاسی دولت‌های اروپایی در عصر قاجار بودند. در اواخر عصر صفوی، روسیه تزاری نیز به جمع دولت‌های استعماری پیوسته بود. گزارش‌های سیاسی ولنيسکی و گیلانتز نقش زیادی در تعیین سیاست‌های روسیه تزاری جهت تصرف قفقاز و گیلان پس از هجوم افغان‌ها به ایران داشت. تقریباً تا عصر فتحعلی‌شاه در دوره‌ی قاجار، مأموران و سفیران ایرانی که به دربار دولت‌های اروپایی و یا کشورهای همسایه رفت‌وآمد داشتند، چنین آثاری تدوین نکردند، اما پس از آشنایی با اروپائیان و مطالعه‌ی سفرنامه‌های آن‌ها و همچنین نقش این گزارش‌ها در تعیین سیاست‌های دولت‌های اروپایی، به اهمیت این آثار پی بردند و به تألیف و تدوین گزارش‌های سیاسی و اجتماعی خود پرداختند. به عنوان نخستین گزارش و سفرنامه‌ای که تأثیر زیادی بر حیات

این جهانگردان نظیر تاورنیه و شاردن در این راستا موفق بوده و توانسته‌اند آثار ارزشمندی درباره اوضاع اجتماعی و فرهنگی ایران در عصر صفوی تدوین کنند، آن‌ها به دلیل ارتباط با مأموران دواير دولتی حتی توانسته‌اند از سلسله مراتب اداری و نظام دیوان‌سالاری ایران در دوره‌های مختلف گزارش خوبی ارائه کنند. بنابر مقدماتی که مطرح شد، سفرنامه‌ها را می‌توان از جمله متون مهم تاریخ اجتماعی به حساب آورد.

سفرنامه‌ها به جهت این که از نظر محتوایی به موضوعاتی صرفاً سیاسی نمی‌پردازند، اهمیت و ارزش زیادی دارند. نویسندگان سفرنامه‌ها، اغلب، به جهت موقعیت اجتماعی و سیاسی و مشاغل که داشتند، به موضوعات مورد توجه خود اهمیت بیشتری می‌دادند، بنابراین اغلب آگاهی‌های زیادی درباره‌ی اوضاع اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و هنری ضبط و ثبت می‌کردند. البته برخی از سیاحان به جهت مأموریت‌های سیاسی‌ای که بر عهده می‌گرفتند، برای اهداف بلندمدت کشور متبوع خویش دقت زیادی در بررسی اوضاع جغرافیایی سرزمین‌های مورد مأموریت خود داشتند. این سیاحان که بهتر است از آن‌ها با عنوان مأموران سیاسی نام برده شود، بررسی دقیقی درباره‌ی اوضاع جغرافیایی، راه‌ها، رودخانه‌ها، فاصله شهرها و ... داشتند. گزارش‌های آن‌ها بعدها مبنای سیاست‌های استعماری دولت‌های اروپایی در برابر سایر ملت‌ها شد. بعدها نیروهای نظامی این دولت‌ها بر اساس گزارش‌های سیاحان خود، نحوه تصرف مناطق مورد نظر را بررسی می‌کردند.

نخستین سفرنامه‌ای که آگاهی دقیق و علمی از سرزمین‌های شرقی (ایران) در اختیار اروپائیان قرار داد سفرنامه‌ی کلاویخوی اسپانیایی است. کلاویخو در سال ۸۰۶ هـ. ق یک سال پس از نبرد آنقره (بین تیمور و بایزید اول) از سوی پادشاه اسپانیا مأموریت یافت تا به ایران سفر کند و مشاهده نماید که بین تیمور و بایزید کدام یک نیرومندتر است تا با او علیه رقیب وی متحد شود و روابط سیاسی برقرار کند. در حالی که پس از رسیدن کلاویخو به آناتولی، بایزید به اسارت درآمده و تیمور فاتح آسیا شده بود. سفرنامه‌ی

موجب می‌شد تا آن‌ها این زیبایی را در آثارشان تدوین و تصویر کنند.

موضوع مورد پژوهش بررسی کتاب، جلوه‌هایی از فرهنگ مردم ایران در سفرنامه‌ها است. بنابراین، مهم‌ترین مقوله‌ای که در این اثر پژوهشی مورد تحقیق قرار گرفته، فرهنگ، آداب و رسوم مردم ایران و انعکاس آن در سفرنامه‌های اروپائیان است. درباره‌ی تعریف واژه فرهنگ Culture تعریف‌های گوناگونی وجود دارد؛ اما در مجموع می‌توان گفت که فرهنگ به مجموعه‌ی دستاوردهای فرهنگی، آداب و رسوم ملت‌ها گفته می‌شود که از یک نسل به نسل دیگر انتقال می‌یابد.^۴

با توجه به اهمیت و ضرورت بررسی فرهنگ و هویت جامعه‌ی امروز، محتاج بررسی فرهنگ و آداب رسوم جامعه‌ی ایران از گذشته‌های دور تا زمان حاضر هستیم. بنابراین امروزه ایرانی بیش از هر چیز نیازمند آن است که بداند کیست و چه می‌خواهد؟ انسانی که می‌خواهد بر هویت خویش اعتراف کند، نمی‌تواند بدون داشتن منظری در پیش رو و آرمانی برخاسته از گذشته زندگی کند. از این رو، برای شناختن فرهنگ جامعه خویش ناگزیر است نردبان تاریخ را طی کند.

همان‌طور که اشاره شد متون تاریخی آگاهی‌چندانی از اوضاع فکری و اجتماعی جامعه ایران ارائه نکرده‌اند. در حالی که بسیاری از رفتارهای اجتماعی و فرهنگی که از سوی مردم و یا مورخان اموری عادی و طبیعی به نظر می‌رسید، از دیدگاه یک بیگانه، امور

روشنفکری جامعه ایران گذاشت و سرمشق سفرنامه‌نویسی ایرانیان شد، می‌توان به سفرنامه‌ی میرزا ابوالحسن خان شیرازی تحت عنوان «حیرت‌نامه» یاد کرد، اما سفرنامه‌ی وی صرفاً گزارشی از اوضاع اجتماعی و رونق و توسعه‌ی جامعه‌ی غرب بود. در حالی که میرزا ابوالحسن خان توجهی نسبت به اوضاع فکری و فرهنگی جامعه‌ی غرب و مناسبات اجتماعی آن‌ها نداشت، اما سیاحان اروپایی که در عصر صفوی و قاجار به ایران می‌آمدند، دیدگاهی متفاوت نسبت به ایرانیان داشتند، دغدغه‌های نخستین سفیر ایران با سیاحان اروپایی بسیار متفاوت بود، این نگرش‌ها در نوشته‌های آنان به خوبی آشکار است.

در بررسی کوتاهی که از دیدگاه سفرنامه‌نویسان اروپایی مطرح شده است، می‌توان به این نتیجه رسید که آن‌ها علاوه بر دقت در مسائل اجتماعی و فرهنگی نسبت به مسائل سیاسی و نظامی ایران بی‌تفاوت نبودند. هرچند برخی از ایشان صرفاً با مأموریت‌های ویژه سیاسی به ایران فرستاده می‌شدند تا در نتیجه اطلاعاتی که آن‌ها گزارش می‌کردند، دولت‌هایشان درباره‌ی ایران برنامه‌ریزی کنند. با این حال مهم‌ترین موضوعی که در این پژوهش مورد نظر است، توجه سیاحان اروپایی به فرهنگ عامه مردم ایران است. فرهنگ مردم ایران از عصر صفوی تا دوره‌ی قاجار که سیاحان به ایران وارد می‌شدند، جذابیتی ویژه برای آن‌ها داشت، زیبایی و فریندگی جامعه‌ی ایران برای مسافران خارجی همانند نقش‌های فرش ایرانی بود که از تنوع زیبا و منظمی برخوردار بود، این مسأله

هرچند سفرنامه‌ها به دلیل محتوای اجتماعی و فرهنگی خود کمتر به مسائل تاریخی و سیاسی می‌پردازند، اما به جهت محتوا و قالب اجتماعی، می‌توانند نقاط ضعف متون تاریخی را برطرف سازند

کمتری سفرنامه‌ی خود را تدوین کرد. اما برخی نظیر، لیدی شیل انگلیسی با ذهنیت غلط و غرض‌ورزی تصویر نادرستی از جامعه ایران در سفرنامه‌ی خود انعکاس داده‌اند، برخلاف شیل، ادوارد براون با تفکر و ذهنیتی فرهنگی دستاوردهای فرهنگی و معنوی ایران را تأیید و ستایش کرده است.

از نظر موضوعی، سفرنامه‌های اروپاییان که در عصر صفویه و قاجار درباره‌ی ایران نوشته شده‌اند، متفاوتند و این مسأله برای بررسی جلوه‌های مختلف فرهنگی جامعه‌ی ایران بسیار ارزشمند است. برخی از سفرنامه‌ها مانند *سیاحت‌نامه‌ی کمپفر* صرفاً به سازمان اداری و اجتماعی دربار توجه کرده‌اند. **لایارد** به دلیل علاقه‌ای که به زندگی اجتماعی عشایر و ایلات داشت، بیشتر محتوای سفرنامه‌ی خود را به آن‌ها اختصاص داده است. **هدین**

حیرت‌انگیز و غیرطبیعی جلوه می‌کرد. به‌ویژه این که در عصر قاجار، اروپاییان از نظر اجتماعی و اقتصادی فاصله‌ی زیادی با ایرانیان پیدا کرده بودند، در حالی که جامعه‌ی قاجار تغییر چندانی نیافته و به صورت یک جامعه‌ی سنتی باقی مانده بود.

سفرنامه‌ها در واقع پرده‌هایی خوش‌نقش از صحنه‌های مختلف زندگی اجتماعی کشورهایی هستند که مطالب آن‌ها در موردشان تدوین شده است، با این حال، انعکاس اوضاع و تصویر جوامع در سفرنامه‌ها براساس قاعده و قانون خاصی مبتنی نیست و بیشتر تابع ذوق و سلیقه‌ی نویسنده است. بنابراین در تصویرهایی که از جامعه‌ی ایران در آثار سیاحان اروپایی انعکاس یافته، بسیار متفاوت است. به عنوان نمونه؛ **پولاک** با دقت و حوصله‌ی زیاد، به بررسی جامعه‌ی ایران عصر قاجار پرداخته، **سولتیکف** روس با دقت

**انعکاس اوضاع و تصویر جوامع در
سفرنامه‌ها براساس قاعده و قانون خاصی
مبتنی نیست و بیشتر تابع ذوق و سلیقه‌ی
نویسنده است**

سفرنامه‌های اروپائیان

به ایران آمده‌اند. محقق در پاسخ به این پرسش‌ها پژوهش خود را آغاز کرده است: فرهنگ مردم ایران چگونه طی زمان بسط و توسعه یافته است؟ حکومت‌ها در سیر حیات فرهنگ مردم چه نقشی داشته و چه نسبتی با آن برقرار کرده است؟ رمز بقای جامعه ایرانی در چه مسائلی است؟

مؤلف درباره انگیزه و اهداف اصلی اروپاییانی که به ایران آمده‌اند، معتقد است که مجموعه‌ی عوامل مختلف آن‌ها را تشویق به سیر و سیاحت در ایران کرده است. وی در یک تقسیم‌بندی کلی معتقد است، انگیزه‌های اروپاییان را براساس اولویت می‌توان به انگیزه‌ی سیاسی، سیاحت و ماجراجویی، تجارت و بازرگانی، انگیزه‌های اعتقادی و مذهبی، زبان‌شناسی و تحقیقات علمی دسته‌بندی کرد.^۶

در عصر صفویه برخی از اروپاییان نظیر برادران شرلی و پیترو دل‌واله صرفاً با انگیزه‌ی سیاسی و با هدف مقابله‌ی ایران با عثمانی به ایران آمدند. پس از بسته‌شدن راه تجاری شرق به سوی غرب توسط عثمانی‌ها، اروپاییان از دست‌یابی کالاهای شرقی محروم شدند، پس با مشکلات مختلف و به انگیزه‌ی تجارت خود را به ایران رساندند، از این دسته از سیاحان می‌توان به جینکسون، شاردن، آلتاریوس، تاورنیه و جان نیوبری اشاره کرد، در آثار این دسته از سیاحان، اوضاع اجتماعی جامعه‌ی ایران به خوبی انعکاس یافته است، علت توجه این گروه به موضوعات فرهنگی و اجتماعی، مرادفات بازرگانی‌شان با صاحبان مشاغل مختلف است.

عده‌ای از دانشمندان ماجراجو نیز با آگاهی از پیشینه‌ی تاریخی ایران و مطالعه‌ی آداب و رسوم و شیوه‌های زندگی و اعتقادات این جامعه به ایران مسافرت کردند، سفرنامه‌ی این دسته از سیاحان نظیر جکسن و مارسل دیولافوآدر این گروه قرار می‌گیرد. برخی نیز نظیر سانسون و رافائل دومان برای تبلیغ کیش مسیحیت و سروسامان دادن مسیحیان ایران به این سرزمین مسافرت کرده و

سون بخش زیادی از اثر خود را به مشاهده و توصیف کویرهای ایران اختصاص داده است و جکسن نیز در مسیر سفر خود به ایران، به بررسی آثار تاریخی و باستانی و مطالعه درباره‌ی آن‌ها و ماری پتی فرانسوی، با هدف کسب امتیازات اقتصادی از نقاط ضعف شخصیتی درباریان استفاده کرده است. سبک تصویربرداری و توجه به حوزه‌های فرهنگی و اجتماعی جامعه‌ی ایران از سوی سیاحان نیز بسیار متفاوت بوده است، برخی نظیر گوینو عاشق فرهنگ و تاریخ ایران بود، وی در سفرنامه‌ی خود ادعا می‌کند به جهت علاقه‌ای که به تاریخ و فرهنگ ایران داشت در پاریس همواره از لباس‌های ایرانی در جشن‌ها استفاده می‌کرد و برخی نظیر پیرلوتی به چشم دل به ایرانیان می‌نگریستند و عده‌ای همانند شاردن و تاورنیه درباره‌ی ایرانیان واقع‌گرا بودند و برخی نیز سبک سنتی و معمولی جامعه را به تصویر کشیده و نویسنده‌ی حاجی بابای اصفهانی (جیمز موریه) با بدبینی سعی در بزرگ‌نمایی برخی از رفتارهای ایرانیان داشته و از دیدگاه استعماری به جامعه‌ی ایران نگریسته است.^۷

در مجموع، آثار سیاحان و جهانگردان اروپایی، با هر انگیزه‌ای که به ایران آمدند، حاوی نکات ارزشمند تاریخی، اجتماعی و فرهنگی است. البته اهمیت اجتماعی و فرهنگی آن‌ها از جنبه‌ی تاریخی آن‌ها بیشتر است، زیرا در زمینه‌ی گزارش‌های تاریخی به جهت عدم آگاهی آن‌ها از حوادث تاریخی چندان قابل اعتماد نیستند. هدف اغلب این نویسندگان - جز مأموران سیاسی - گزارش اوضاع اجتماعی و فرهنگی ایران و آشنایی مردم مغرب زمین با آداب و رسوم جامعه‌ی ایران در دوره صفویه و یا عصر قاجار بوده است.

پژوهش حاضر تحت عنوان *جلوه‌هایی از فرهنگ مردم ایران در سفرنامه‌ها*، تحقیقی توصیفی - انتقادی درباره‌ی انعکاس اوضاع اجتماعی، فرهنگی و به طور کلی خرده‌فرهنگ‌های جامعه‌ی ایران در سفرنامه‌های اروپاییانی است که در عصر صفویه و قاجاری

اهمیت اجتماعی و فرهنگی سفرنامه‌ها از جنبه‌ی تاریخی آن‌ها بیشتر است، زیرا در زمینه‌ی گزارش‌های تاریخی به جهت عدم آگاهی آن‌ها از حوادث تاریخی چندان قابل اعتماد نیستند

سفرنامه‌های اروپائیان

و از سوی دیگر، به جهت این که سیاحان اجبار و یا مأموریتی جهت تدوین موضوع‌های مورد اشاره نداشته‌اند، مطالب‌شان برای تحقیق‌های تاریخ اجتماعی بکر و جالب به نظر می‌رسد.

بررسی متن و محتوای پژوهشی کتاب

محقق در فصل اول، برخی از عادات و باورهای ایرانیان را که در سفرنامه‌های اروپاییان انعکاس یافته است، بررسی و تجزیه و تحلیل می‌کند. یکی از رفتارهای اجتماعی ایرانیان در عصر قاجار که مورد توجه سیاحان و موجب تعجب آنان می‌شد، نحوه‌ی غذا خوردن و مهمان‌نوازی ایرانیان بود و یا چهارزانو نشستن ایرانی‌ها هنگام صرف غذا، که برای اروپاییانی که از نیمکت و میز و صندلی استفاده می‌کردند، بسیار دشوار و تعجب‌آور بود. سیاحان اروپایی گزارش‌های فراوانی درباره‌ی آداب پذیرایی و دعوت از مهمان توسط ایرانیان گزارش می‌کنند، پولاک می‌نویسد: هیچ چیز برای ایرانی غم‌انگیزتر از آن نیست که ناگزیر باشد غذای خود را در تنهایی بخورد. ایرانیان در پذیرایی از مهمان اسراف زیادی می‌کنند چنانکه غذای یکصد نفر را در مقابل تعدادی معدود می‌گذارند.

اوژن فلاندی نیز از رعایت سلسله مراتب اخلاقی احترام از کوچکتر به بزرگ‌ترها در ایران گزارش می‌کند و این نکته را از ویژگی مثبت ایرانیان می‌داند.

یکی دیگر از ویژگی‌های اخلاقی ایرانیان به گزارش جهانگردان، تعارف‌های معمول و رایج ایرانی‌ها است. به عقیده‌ی آن‌ها ایرانی‌ها تا آن‌جا در تعارف پیش می‌روند که رفتار آن‌ها رنگ تملق به خود می‌گیرد. حال آن که زبان و آنچه در دل آن‌هاست، غالباً چیز دیگری است. با این همه ایرانیان در این زمینه مهارت دارند و مطلب را به صورتی نقل می‌کنند که مخاطب به مقصود اصلی وی پی نبرد، به نظر آن‌ها شاید زیرکی ایرانیان در گفتار و تفسیر کلام مخاطب از همین جا برخاسته است. پولاک در این

سفرنامه‌های آن‌ها نیز حاوی تلاش‌های مذهبی آنان است. صرف‌نظر از سیاحان مورد اشاره و آثارشان، برخی دیگر از سیاحان اروپایی پس از ورود به ایران در قالب مشاغل مختلف نظیر پزشک، همانند فوریه - پزشک مخصوص ناصرالدین شاه - منشی، سرباز، کارمند، مستشار، وارد جامعه‌ی ایران شدند و شرح مشاهدات خود را تدوین کردند. به هر حال محتوای سیاحت‌نامه و شرح خاطرات اروپاییان از ایران به لحاظ موضوع دارای شکل و ترتیب تقریباً یکسانی است، زیرا آن‌ها به اموری توجه و علاقه نشان می‌دادند که از نظر آن‌ها در جامعه‌ی ایران تفاوتی اساسی با جامعه‌ی اروپایی داشت، براین اساس موضوع‌های کلی سفرنامه را می‌توان به شرح زیر تقسیم بندی کرد:

اشاره‌های منظم به تاریخ ایران در عصر نویسنده‌ی سفرنامه؛
بررسی ساختار سیاسی حکومت در ایران؛ نقش شاه و مقام وی در جامعه ایران؛ بررسی نظام اداری و دیوان‌سالاری و کارکرد نهادهای زیرمجموعه‌ی آن‌ها؛ کارکرد نظام قضایی جامعه ایران؛ مذهب و اعتقادات مذهبی؛ ویژگی دربار و درباریان جامعه ایران از عصر صفویه تا قاجاریه؛ قوانین و چگونگی اجرای آن در جامعه ایران؛ آداب و رسوم و اخلاقیات؛ طبقات اجتماعی؛ بررسی وضع زنان؛ تجارت و بازرگانی؛ راه‌ها و نقش آن در تجارت؛ جغرافیای تاریخی و طبیعی ایران؛ هنرها؛ زبان و ادبیات؛ نظام آموزش و پرورش؛ آثار و بناهای تاریخی؛ مجازات‌ها و نحوه‌ی اجرای آن‌ها
 سفرنامه‌ها با توجه به این که در دوره‌هایی از تاریخ ایران تدوین شده‌اند که متون تاریخی عمدتاً تحت نظارت دربارها و حکومت‌ها تدوین می‌شد و مملو از تحریف و تملق‌های غیرواقعی بود، از اهمیت زیادی برخوردارند زیرا متون تاریخی عموماً بخشی از حوادث را نگارش می‌کردند که مبنای تحولات تاریخی شاهان و سلاطین بودند، بنابراین مورخان به اموری که خارج از دستگاه سلطنت بود اعتنایی نداشتند، در حالی که سفرنامه‌ها با بررسی موضوعاتی که اشاره شد، خلاء تاریخ اجتماعی را برطرف ساخته‌اند

بودند. یکی از اقشار مهم اجتماعی که سفرنامه‌نویسان به ایشان اشاره کرده‌اند، لوطیان بودند. لوطیان نقش و کارکردهای متفاوت و گاه متناقضی در جامعه‌ی ایرانی دوره‌ی قاجار داشتند. مؤلف در این فصل، بخشی از گزارش‌های سیاحان معروف این دوره نظیر ادوارد براون، گوپینو، اورسل، جیمز موریه و دیگران را درباره‌ی آن‌ها نقل و بررسی کرده است.^{۵۱}

دیگر از موضوعات و رفتارهای اجتماعی که سیاحان اروپایی به آن علاقه نشان داده‌اند و مؤلف کتاب نیز به بررسی آن در این سفرنامه‌ها پرداخته است، می‌توان به پزشکی و جایگاه آن در بین مردم، خرافات و موهومات رایج بین مردم، باورها و ارزش‌های مذهبی، تکیه کلام‌ها و دروغ‌گویی، مرگ و زندگی و جایگاه آن در میان ایرانیان اشاره کرد.

در **فصل دوم**، جشن‌ها، اعیاد و مراسم ادواری در سفرنامه‌ها مورد بررسی قرار گرفته است. یکی از جنبه‌های زندگی اجتماعی ایرانیان که سخت مورد توجه اروپاییان قرار گرفته است، برپایی مراسم ویژه به مناسبت جشن‌های ملی و دینی است. جذابیت این روزهای شادی‌بخش یکی از دلایل توجه مسافران اروپایی به سنت‌های فرهنگی عمیق مردم ایران شده است و در دوره‌های جدید نیز موجب پیوند بین نسل‌های جدید با گذشته است. جشن‌هایی مانند عید نوروز، سیزده بدر، عید قربان، عید غدیر، و مراسمی مانند گلریزان که به تفصیل در سفرنامه‌های سیاحان اروپایی نقل و بررسی شده است. از جمله سیاحانی که به برگزاری این جشن‌ها توجه ویژه‌ای داشتند، می‌توان به شاردن، کاتف، کمپفر، دولواله، التاریوس و سانسون اشاره کرد. جیمز موریه در حاجی بابای اصفهانی توجه ویژه‌ای به برگزاری عید ضحاک که توسط زرتشتیان برگزار می‌شد، داشت و تفصیل برگزاری جشن و آیین‌های مخصوص آن را در اثر خود آورده است.^{۵۲}

در **فصل سوم** پژوهشگر عنوان تحقیق خود را بررسی نمادها و آیین‌های ایرانی در سفرنامه‌ها قرار داده است. خانواده و اهمیت آن در جامعه‌ی ایرانی، موسیقی، نقاره‌خانه، خیمه‌شب بازی، قهوه‌خانه و چایخانه، خانقاه و زورخانه، کاروانسراها و بازارها از جمله اماکن و پدیده‌هایی است که انعکاس این نهادها در سفرنامه‌های اروپائیان تحقیق شده است. ساختارهای اشاره شده یکی از اختصاصات جامعه ایرانی است که بیگانگان پس از برخورد با آن‌ها جذب برخی از این نهادها شده‌اند. همان‌طور که می‌دانیم قدمت تاریخی و آوازه‌ی فرهنگ ایران با هاله‌ای از شهرت افسانه‌ای‌اش، از زمان‌های دور برای سیاحان و ماجراجویان، جاذبه‌ی افسون‌کننده‌ای داشته است. این امر باعث شد که سوداگران و ماجراجویان از هر طرف به این سرزمین روی آورند، بدون شک یکی از علل جذب سیاحان اروپایی، نمادها و آیین‌های خاص ایرانیان بوده است.^{۵۳}

زمینه می‌نویسد: «ایرانی با وجود این که هر جمله‌ای را مؤکداً ادا می‌کند، به راست‌گویی چندان پایبند نیست و از هنگامی که سعدی گفت: دروغ مصلحت‌آمیز به از راست فتنه‌انگیز، هر دروغ و دغلی را مصلحت‌آمیز قلمداد می‌کند».^{۵۴} کوتزیوئه نیز در این باره معتقد است: «تعارفات ایرانیان آن چنان که اروپاییان فهمیده‌اند جدی و حقیقی نیست. این تعارفات فقط حرف‌های ادبی است که نسبت به مهمان بیان می‌کنند».^{۵۵}

یکی از سنت‌های اجتماعی و فرهنگی ایرانیان، مراسم ازدواج است، که سیاحان به تفصیل درباره‌ی چگونگی برگزاری آن و تمام مراحل اجرای آن را گزارش نوشته‌اند.^{۵۶}

یکی دیگر از موضوعاتی که محقق در سفرنامه‌ها به بررسی آن پرداخته است، جایگاه امام علی (ع) در باورهای عامه و انعکاس آن در سفرنامه‌های اروپاییان است. اهمیت، مقام و منزلت علی (ع) در نزد ایرانیان، موجب شده است تا بسیاری از سیاحان به نقش ایشان در میان ایرانیان اشاره کنند. در نگاه سیاحان حضرت علی (ع) از نظر ایرانیان، انسان کاملی است که تمام فضایل را دارا است، و در این زمینه تا اندازه‌ای افراط می‌کنند که گاهی حتی به صورت متناقض و غلو آمیز نسبت‌هایی به او داده می‌شود.^{۵۷}

اقشار مختلف جامعه‌ی ایرانی بسیار مورد توجه سیاحان اروپایی

**کتاب حاضر به دلیل کم حجم و مختصر بودن
به بسیاری از جلوه‌های فرهنگی، اجتماعی توجه
نداشته است و در برخی موارد، صرفاً اشاره‌ای
گذرا به یک موضوع شده و برای برخی از عناوین
فقط از یک سفرنامه گزارش تهیه شده است**

نقد و نظر

پژوهش حاضر از نظر موضوع و ضرورت تحقیق از اهمیت زیادی برخوردار است و محقق توانسته است با بررسی سفرنامه‌های مهم دوره صفوی تا عصر قاجار، دیدگاه آن‌ها را درباره‌ی جامعه‌ی ایران، بررسی کند. وی در طرح بحث و روش تدوین بسیار موفق بوده است؛ اما علی‌رغم همه‌ی نقاط مثبت از کاستی‌هایی نیز مبری نیست. کاستی‌ها و نقاط ضعف پژوهش را می‌توان در سه محور برشمرد.

الف) طرح مسأله: طرح تحقیقی به دلیل پژوهشی کم‌حجم و مختصر موجب عدم توجه به بسیاری از جلوه‌های فرهنگی، اجتماعی است. به طوری که در برخی موارد، صرفاً اشاره‌ای گذرا به یک موضوع شده و برای برخی از عناوین فقط از یک سفرنامه گزارش تهیه شده است. پژوهشگر می‌توانست با محدود کردن دوره یا موضوع مورد پژوهش، به نتایج بهتری دست یابد.

ب) روش پژوهش: محقق در روش استناد به مطالب سیاحان و سفرنامه‌ها بیشتر سعی در نقل مستقیم گزارش‌ها داشته است. هرچند نقل مستقیم و کامل به متون مختلف، موجب آشنایی خواننده با متن موردنظر می‌شود و می‌تواند بی‌واسطه از مضمون موردنظر آگاهی یابد، اما اشاره‌های مکرر به این روش استنادی موجب حذف شخصیت علمی پژوهشگر در تحقیق می‌شود، از آن‌جا که موضوع پژوهش تحلیلی است و نشان از این دارد که پژوهشگر با هدف و دیدگاهی خاص به سفرنامه‌ها پرداخته است، بهتر بود دیدگاه‌های خود را نیز، به‌طور مشخص، در کتاب ابراز می‌کرد و با نقل به مضمون دیدگاه‌ها و دستاوردهای پژوهش خود را مستند می‌ساخت، به دنبال این روش، برای استناد بیشتر، می‌شد حداکثر چند جمله از مأخذ موردنظر را ذکر کرد.

د) عدم پاسخ به برخی از پرسش‌های اصلی تحقیق: یکی از نقاط مثبت پژوهش حاضر، آغاز طرح بحث با پرسش‌های متعدد است. محقق ادعان دارد که پژوهش وی به منظور پاسخ

سیاحان اروپایی علاوه بر تحقیق و گزارش فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی، توجه ویژه‌ای به حضور و نقش زنان در جامعه داشتند، اما بنا به گزارش آن‌ها به دلیل شرایط سنتی جامعه، زنان تنها در مراسم مذهبی نظیر عزاداری ماه محرم، روضه‌خوانی و نمایش‌های تعزیه حضور می‌یافتند. در سایر اوقات زنان اغلب در اندرونی خانه‌ها حضور داشتند^{۱۱}.

فصل چهارم پژوهش به بررسی مراسم مذهبی در سفرنامه‌ها و چگونگی برگزاری آن و همچنین تأثیر این سنت‌ها در آثار فوق اختصاص یافته است. سیاحان، مراسم عزاداری ماه محرم را به جهت اهمیت آن در بین شیعیان ایرانی بیش از سایر مراسم و آداب و رسوم مردم ایران توصیف کرده‌اند. برخی از سفرنامه‌نویسان نظیر؛ تاورنیه، تونو، لوبرن وشاردن بخش زیادی از سفرنامه‌ی خود را به چگونگی برگزاری مراسم ماه محرم و اعتقادات و باورهای مردم نسبت به آن پرداخته‌اند. در مجموع آنان در شرح مشاهدات خود از مراسم عزاداری، کم و بیش به نکات مشترکی اشاره دارند. نکته‌ی مهمی که در این پژوهش به چشم می‌خورد، توجه ویژه پادشاهان صفوی و قاجاری نسبت به برگزاری باشکوه این مراسم است. به گزارش آن‌ها سلاطین به جهت علاقه‌ی خود و مردم به این مراسم، سعی در گسترش و توسعه‌ی تکایا و مکان‌های برگزاری این مراسم داشتند.

تظاهرهای مذهبی برخی از شاهان صفوی نظیر شاه عباس اول، در برخی از سفرنامه‌ها منعکس شده است. از دیدگاه مسافران خارجی، مراسم ماه محرم و عزاداری‌ها یکی دیگر از ویژگی‌های جامعه‌ی شیعه مذهب ایران بوده است^{۱۲}. تعزیه و چگونگی برگزاری آن در عصر قاجار از جمله موضوع‌های مهمی بود که جهانگردان به بررسی آن علاقه‌ی زیادی نشان دادند. هرچند مشاهدات سیاحان چندان دقیق و مبتنی بر روح واقعی پدیده‌ی اجتماعی مورد اشاره نبود، با این حال انعکاسی از جامعه‌ی ایران برای اروپاییان بود.

یکی از نکات مهم در گزارش‌های سیاحان بزرگ‌نمایی برخی از رفتارهای ایرانیان و انعکاس آن در سفرنامه‌ها است

سفرنامه‌های اروپائیان

در مجموع، پژوهش حاضر گام مثبتی است برای بررسی پدیده‌های اجتماعی در تاریخ ایران و این تلاش نویسنده را باید ستود.

پی‌نوشت:

۱. کلاویخو، سفرنامه؛ ترجمه مسعود رجب‌نیا، علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۸۲، مقدمه.
۲. پیترودلاواله، سفرنامه؛ ترجمه شعاءالدین شفا، علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۸۱، ص ۲۵.
۳. یوسف‌جمالی، محمدکریم؛ تحولات ایران در عصر صفوی، دانشگاه آزاد نجف‌آباد، ۱۳۸۵، صص ۱۴۰-۱۳۵.
۴. بیرو، آن؛ فرهنگ علوم اجتماعی ترجمه باقر ساروخانی، کیهان، تهران، ۱۳۷۰، ص ۷۷-۷۸.
۵. جوانبخت، مهرداد؛ ایرانی از نگاه انبرانی، آموزه، اصفهان، ۱۳۷۹، ص ۳۵.
۶. خلعتبری لیمایی، مصطفی؛ جلوه‌هایی از فرهنگ مردم ایران در سفرنامه‌ها، ائلسن، تهران، ۱۳۸۷، ص ۳.
۷. همان ص ۷.
۸. همان ص ۱۹.
۹. همان ص ۲۲.
۱۰. همان.
۱۱. همان، ص ۳۴.
۱۲. همان، ص ۲۵.
۱۳. همان، ص ۳۵-۳۰.
۱۴. همان، ص ۳۶.
۱۵. همان، صص ۴۸-۴۵.
۱۶. همان، ص ۶۸.
۱۷. همان، ص ۶۹.
۱۸. همان، ص ۷۲.
۱۹. همان، ص ۹۴.
۲۰. کنت دوگوبینو، سه سال در آسیا، ترجمه عباس اقبال آشتیانی، تهران، اقبال ۶۶ و ۶۵.

به پرسش‌هایی است که طرح کرده است. هرچند در طی مراحل و فصل‌های تحقیق، پژوهشگر سعی دارد به این پرسش‌ها پاسخ دهد؛ اما به دلیل کلی و عمومی بودن موضوع پژوهش و محدودیت تعداد سفرنامه‌های منتخب، برخی از پرسش‌های اساسی تحقیق بدون پاسخ مانده است. به عنوان نمونه پژوهشگر نسبت به پرسش نقش حکومت‌ها در سیر حیات فرهنگ مردم، چگونگی بسط فرهنگ مردم ایران طی زمان و همچنین رمز بقای جامعه‌ی ایرانی پاسخی ارائه نکرده است.

یکی از نکات مهم در گزارش‌های سیاحان بزرگ‌نمایی برخی از رفتارهای ایرانیان و انعکاس آن در سفرنامه‌ها است. برخی از سفرنامه‌نویسان مغرض و بدخواه ایرانی نظیر، مادام شیل، کرزن، جیمز موریه و دیگران ایرانیان را دروغ‌گو و متملق قلمداد داده‌اند، ایشان عموماً با تعدادی محدود از ایرانیان در ارتباط بودند و از سوی دیگر روابط برخی از آن‌ها صرفاً با اقشار متملق درباری بوده است. تعمیم این رفتارها بر همه‌ی ایرانیان و بازتاب آن در سفرنامه‌ها، برای فرهنگ اجتماعی ایران که از قدمت و ریشه‌ای قوی برخوردار است، چندان مناسب نبود. البته برخی دیگر از سیاحان، چنین نظری نداشته‌اند؛ به عنوان نمونه، ادوارد براون و کنت دوگوبینو از علاقمندان و شیفتگان فرهنگ و جامعه‌ی ایران بوده‌اند. کنت گوبینو درباره صفت دروغ‌گویی، که از سوی برخی سیاحان به ایرانیان نسبت داده شده است، براین باور بود که ایرانیان مردمی راست‌گو و پرستنده‌ی حقیقت هستند. علت این که ایرانیان قصد و نیت اصلی خود را فاش نمی‌کنند، فشارهای حاکمیت‌های استبدادی و هجوم‌های تاریخی اقوام مختلف به این سرزمین بوده است. بنابراین از دیدگاه وی دروغ‌گویی برخی از ایرانیان صفت اکتسابی آن‌ها است که به دلیل فشارهای تاریخی صورت گرفته است، زیرا در طول تاریخ ایرانیان اهمیت زیادی به راست‌گویی می‌دادند.^{۲۰} پژوهشگر می‌توانست با اتکای نوشته‌های برخی دیگر از اروپائیان، دیدگاه سیاحان خیالباف و مغرض را نقد کند.